

UDC 930.85(4–12)

YU ISSN 0350–7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

XXXII–XXXIII

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

Rédacteur

LJUBINKO RADENKOVIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

FRANCIS CONTE (Paris), DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara),

MILKA IVIĆ, DJORDJE S. KOSTIĆ, LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ,

DANICA POPOVIĆ, BILJANA SIKIMIĆ,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique), NIKOLA TASIĆ,

SVETLANA M. TOLSTOÏ (Moscou), GABRIELLA SCHUBERT (Jena),

KRANISLAV VRANIĆ (secrétaire)

BELGRADE

2003

Павле ИВИЋ
Београд

МАРЕН*

Апстракт: Лексема *марен* посведочена је у говорима источних крајева Србије, западне Бугарске и североисточне Македоније, и то скоро једино у клетвама. Старији извори упућују да је била позната на нешто ширем простору. Из оскудног контекста у коме се она јавља није могуће утврдити њену семантику. Једино што је сигурно да је тиме означена нека зла сила која убија и чији се назив може довести у везу с индоевропским кореном **mor-/*mer-* који има значење смрти.

Лексема *марен* (ређе *маран*, *марем*) јавља се у источним српским говорима (Алексиначка Морава, Тимок, Заглавак, Пирот, Лужница, Ле-

* Напомена (Александар Лома): након што је овај рад завршио и предао у штампу, пок. академик Ивић се истом темом позабавио још једном, у одредници *марен* коју је написао за пробну свеску Етимолошког речника српског језика (Етимолошки Одсек Института за српски језик САНУ, *Огледна свеска*, Београд 1998, 53–54). У односу на овде коришћен материјал, ту су нове потврде из врањског краја за *марен*: *Марен га дабогда убија* (М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998), као и за варијанту *маре* п.: *Убило те Маре!* (ibid.; грађа РСАН). Присутни су и неки нови детаљи интерпретације, тако осврт на завршни глас у облицима *марент*, *tarant*, који се алтернативно тумачи као накнадни прирастак, можда од акузатива личне заменице *те* у окамењеним спојевима типа *Марен те одне!*, или као траг партиципске основе **mareŋ-* 'усмрћујући' са нерегуларним очувањем назалног елемента (дејством језичког табуа?). Са друге стране, наводи се и етимологија која буг. *марен* везује са хомонимним придевом *марен* 'млак', *мараня* 'жега' (Е. Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch 2*, Heidelberg 1913, 21; С. Младенов, *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*, София 1941, 289) и пореди још сх. *о-мара*, дијал. *марити се* 'грејати се'. На крају, указује се на сх. *марен* 'змија, гуја' у примеру *печи као марен*, и на *марено* adj. п. у народној загонци, такође о змији, уз констатацију да „није јасно спада ли овамо“.

словац, Власотинце, Врање,¹ околина Сокобање²), западној половини Бугарске (Ново село код Видина, Белоградчишко, Трнско, Брезнишко, Софијско, Ботевградско, Плевенско, Ихтиманско, Разлошко, Смољанско, Самоков, Дупнишко, Благоевградско, Тустендилско)³ и североисточним крајевима Македоније (кумановско-кратовски појас, Штип)⁴ и то практично само у клетвама: *Убил те марен! Однел те марен! Марен те стуча! Марен те уфатија! Поразил те марен! Марен црн да го убие! На марена иди та да се не врнеи!* итд.⁵ Оваква ситуација наметнула је претпоставку да је *марен* име неког иначе непознатог демона из старе словенске митологије. У разним говорима долазе, по правилу у клетвама, и придеви *маренски*, *марения* и *маресен*, очигледно са значењем 'проклет, мрзак', затим глагол *маренясвам / маренясам* у клетвама као *да маренясаш 'да ишчезнеш'*. О томе да је лексема *марен* некада била распрострањенија него данас сведоче топоним *Мареново* у Темнићу⁶ у централној Србији, на земљишту косовско-ресавског дијалекта, израз

¹ Ђорђевић 1899, 15; Белић 1905, 254; Ивић 1957 (са прегледом тада расположивих обавештења у литератури и грађи за Речник САНУ); РСАНУ 12, 123; Ћирић 1983, 145; Митровић 1984, 176; Живковић 1987, 82; Динић 1988, 143; Златковић 1989, 330; Радић 1993, 328 (нап. 5).

² Усмена саопштења: Градимир Гајић, директор Организације за туризам и културу у Сокобањи (за села на Голаку: Језеро, Ново село, Раденковац), Душица Јурша, службеник Општине Сокобања (села на североистоку подручја општине: Богдинац, Милушинац, Сесалац), Бранислав Марковић, председник Општине Сокобања (за Читлук и Дуго Поље на истоку од Сокобање).

³ Геров 1908, 203; Господинкин 1921, 161; Божкова 1962, 254; Гълъбов 1965, 89; Умленски 1965, 236; Младенов 1967, 103; исти 1969, 247; Дукова 1983 (с најпотпунијим прегледом података из бугарских извора, али без осврта на српске изворе); БЕР 3, 666 (у некима од дијалектолошких радова помињу се само глаголски или придевски деривати од *марен*). — Топло захваљујем др Љубинку Раденковићу, који ми је са много усрдности стављао на располагање своје исписе из бугарске и српске етнографске литературе о речи *марен* (и сличнима: *мара*, *мараз* итд.), што ми је увелико помогло да се оријентишем у целини материјала.

⁴ Радић 1993, 329.

⁵ У понекима од наведених радова има података који унеколико поближе осветљавају употребу речи *марен* или народне представе о њој. Карактеристичан је пасаж који даје Златковић 1989, 330. Он је, очигледно, свог информатора (из села Камика) питао о марену и добио је следећи одговор: *Одék знам квó је мáрен? Ка-се клнé детé, или нéкој свóј, ка си мáлко љút на њéга, ти га клнéш, жéне га клнú: — Убíл те мáрен! Однéл те мáрен! Што га не убí мáрен!*

⁶ *Imenik mesta* 253.

куи марењи 'ког врага' (дословно: 'који врагови') у говору Галипољских Срба,⁷ старих исељеника из долине Велике Мораве (XVI–XVII век) и израз *која марент*, опет у вредности 'који враг', у језику Гаврила Стефановића Венцловића,⁸ српског писца у северозападној Угарској у првој половини XVIII века, носиоца шумадијско-војвођанског дијалекта (привлачи пажњу и сличност облика *марент* и словен. *Марант* 'име једног демона'⁹). У науци се обично сматра¹⁰ да је реч *марен* сродна са прасловенским именом демона *мара* и његовим изведеницама, тј. да се везује за корен **mor-/*mer-* који има значење смрти. Недавно је, међутим, Првослав Радић¹¹ изнео интересантно мишљење да је *марен* позајмљеница од грчког εἰς αὐτὴν судбина', тј. да је етимолошки идентично са мак. *армен*, *ирмен*, забележеним у солунској околини у значењу 'судбина, к'смет', које потиче од наведене грчке речи. Радићева претпоставка, иако привлачна, не изгледа вероватна. Њој се противи неколико околности:

1) Гласовни облици речи *марен* и *армен/ирмен* нису подударни.

2) Значењска разлика је знатна; нарочито су важне чињенице да иначе не постоје изрази као 'убила те судбина!' и да је семантички спектар појма 'судбина' много шири.

3) *Марен* се добро уклапа у серију словенских назива демона изведених од **mar-*, уп. *marena* и сл. у западнословенским језицима, у украјинском итд.

4) Између невеликог ареала речи *армен/ирмен* око Солуна и пространог, компактног ареала лексеме *марен*, који покрива североисточну Македонију и велике делове Србије и Бугарске, нема географског континуитета; удаљеност је чак знатна.

5) Претпоставка о позајмљеници из грчког не може објаснити словен. *Marant*, а ово је тешко одвојити од Венцловићевог *која марент*, што је, опет, неодвојиво од галипољског *куи марењи*.

Прве четири индикације немају снагу доказа, али оне узете скупа одузимају уверљивост етимологији П. Радића. Осим тога, пети аргумент представља и више од индикације.

⁷ Ивић 1947, 180–181.

⁸ Јовановић 1911, 299.

⁹ Bezlaj 1982, 167.

¹⁰ В. нпр. БЕР 3, 666, s.v. *марен*²; Dukova 1983, 34–25. Напомињем да се *Etimologijski rječnik* Петра Скока не осврће на ову лексему, очигледно зато што аутор није ексерпирео изворе у којима се она помиње.

¹¹ Радић 1993, 334–336.

Овим, наравно, нису решена сва питања у вези с нашим демоном. Његова својства су само делимично утврђена: то је нека зла сила која убија. Је ли она антропоморфна? Или је то нека тешка болест? Или нешто треће, можда слично етимолошки сродној *мори*? Осим семантике, ни етимолошка страна питања није до краја јасна. Очигледна је веза с поменути индоевропским кореном, али творба остаје неразјашњена. Рекло би се да се може утврдити толико да се на словенском југу име овог демона увек завршава на консонант и да је по правилу мушког рода, док у западним и источним словенским језицима налазимо сличног демона у женском роду, с наставком *-а* у номинативу. При том суфикс на југу увек има вокал *e*, док на северу он најчешће садржи *ě* (чеш. *mařena*, старопол. *marzana*). Ни семантика није једнака. На северу је она много конкретнија и уз то разноврснија. Значење се врло често своди на ритуалну лутку (обично персонификацију смрти или зиме), која се носи, евентуално спаљује или баца у воду у одређено време у години.¹² Стиче се утисак да се ради о две различите формације. Није јасна ни улога суфикса *-en*, који је иначе непродуктиван и долази у прастарим изведеницама на *-епь*, као *корен, јелен, степен, јасен, грбен* и онима са некадашњим *-у* у номинативу једнине (*јечмен, камен, кремен, пламен*). Смемо ли у овом случају претпоставити тако дубоку старину? Таква хипотеза не изгледа вероватна. За разлику од наведених лексема, *марен* нема општесловенску распрострањеност. Остаје, дакле, да се утврди у којој се (новијој) епоси суфикс *-ен* ипак везао за творбену основу *мар-*, и под којим условима.

Стари демон очекује нова истраживања.

¹² Овој констатацији можда противречи податак који је изнео члан САНУ Драгослав Антонијевић у дискусији поводом овог реферата у Сокобањи октобра 1995. Он ми је касније, на моју молбу, љубазно дао о томе прецизније писмено саопштење: „Било је то године 1974. кад сам у селу Барбаце [у околини Трговишта у врањској Пчињи] посматрао извођење игре *Ђура Маре*, неко ће изговорити *Ђура Маре(н)*.

Ова је игра у облику затвореног кола које изводе девојке и невесте удате током године. У средини кола је девојка звана *Ђура Маре*. Она је у локалној народној ношњи (на себи обавезно има црвену 'вутарку'). У једној руци она држи ишарани штап украшен и манистрима, нека врста евентуалног фетиша. У другој има штап од врбовог дрвета којим се брани од насртаја мушкараца који теже да покидају коло и отму девојку *Ђура Маре*. Игра се изводи уз вокално антифони певање у којем се стално помиње име *Ђура Маре*. Очигледно је реч о некој обредној игри, јер се поред осталог она изводи на други дан Ускрса у центру села. Игри присуствују сви житељи насеља свих узраста“.

Међутим, по заједничком мишљењу колеге Антонијевића и мојем, није сигурно да се *Ђура Маре / Марен* може идентификовати са демоном *марен*.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Bezljaj 1982: France Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Druga knjiga, Ljubljana.
- Белић 1905: Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Српски дијалектолошки зборник 1, Београд.
- БЕР: *Български етимологичен речник*, изд. БАН, том III, Софија 1986.
- Божкова 1962: Злата Божкова, *Принос към речника на софийският говор*, Българска диалектология 1, 241–273.
- Геров 1908: Н. Геров, *Допълнение на българският речник*, Пловдив.
- Господинкин 1921: Д. Ив. Господинкин: *Трънчаните и трънският говор*, Известия на Семинара по славянска филология при Университета в Софија IV, 148–210.
- Гълъбов 1965: Гълъбов, *Говорът на с. Доброславци, Софийско*, Българска диалектология 2, 3–118.
- Динић 1988: Јакша Динић, *Речник тимочког говора*, Српски дијалектолошки зборник XXXIV, 7–335.
- Дукова 1983: Ute Dukova, *Die Bezeichnungen der Dämonen im Bulgarischen*, Linguistique Balkanique, Sofia, XXVI, 4, 5–46.
- Ђорђевић 1899: Т(ихомир). Р. Ђ(орђевић), *Клетве*, Караџић (Алекси-нац) I, бр. 1, 14–15.
- Живковић 1987: Новица Живковић, *Речник пиротског говора*, Пирот.
- Златковић 1989: Драгољуб Златковић, *Фразеологија страха и наде у пиротском говору*, Српски дијалектолошки зборник XXXV, 175–457.
- Ивић 1957: Павле Ивић, *Говор Галипољских Срба*, Српски дијалектолошки зборник 12, Београд.
- Imenik mesta: *Imenik mesta u Jugoslaviji*, izd. Službeni list SFR Jugoslavije, Beograd 1973.
- Јовановић 1911: Владан С. Јовановић, *Гаврило Стефановић Венцловић*, Српски дијалектолошки зборник 2, 105–306.
- Митровић 1984: Брана Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац.
- Младенов 1967: Максим Сл. Младенов, *Лексиката на ихтиманският говор*, Българска диалектология 3, 3–196.
- Младенов 1969: Максим Сл. Младенов, *Говорът на Ново село, Видинско*, Трудове по българска диалектология 6, Софија.
- Радић 1993: Првослав Радић, *Марен*, Прв научен собир на млади македонисти, Скопје, 327–340.

- РСАНУ 12: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. 12, Београд 1984.
- Тирић 1983: Љубисав Тирић, *Говор Лужнице*, Српски дијалектолошки зборник XXIX, 7–190.
- Умленски 1965: Иван Умленски, *Кюстендилският говор*, Трудове по българска диалектология 1, София.
- Шапкарев и Близнев 1967: Иван К. Шапкарев и Любомир Близнев, *Речник на самоковския градски говор*, Българска диалектология 3, 195–315.

MAREN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Das Wort *máren* m. (selten *maran*, *marem*, einmal auch *mare* n.) lebt in den Mundarten Ostserbiens und Westbulgariens fort, und zwar fast ausschließlich in den Fluchformeln vom Typ "Hol dich der M.", so daß die Annahme nahe liegt, es muß ursprünglich einen Dämon bezeichnet haben. Der ON *Marenovo* in Zentralserbien, die Wendungen *kui marenji* 'was zum Teufel?' in der Mundart der im 16. Jh. aus dem Groß-Morava-Tal nach Gallipoli übersiedelten Serben und *koja marent* dass. bei einem alten serb. Schriftsteller aus Ungarn, sowie sloven. *marant*, Bezeichnung eines Dämons, weisen darauf hin, daß dieser Name zu einer früheren Zeit eine weitere nordwestliche Verbreitung kannte. Im slavischen Norden kommen anklingende mytologische Namen, wie russ. *Mará*, poln. *Marzana*, tschech. *Mařena* vor, die wohl zur Wurzel **mer-/mor-* 'sterben' gehören, jedoch bildungsmäßig vom (ursprünglich *n*-stämmigen?) Maskulinum *maren* abweichen.